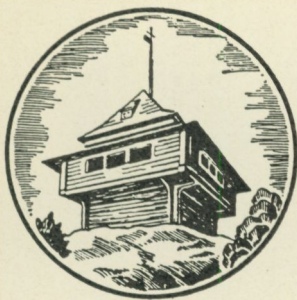

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1945**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1945

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM GÖSTA BERG SIGFRID SVENSSON

Omslaget: Rytтарstaty, detalj av en vattenkanna av silver, som troligen tillverkats av Heinrich Mannlich i Augsburg. Kannan överlämnades 1699 av Karl XII till Peter den store av Ryssland genom Johan Bergenhjelm's ambassad. Den utgör en gåva av Samfundet Nordiska museets vänner och avbildas här som en tacksam erinran om Samfundets stora insatser till museets främjande under mer än ett kvartsekel. Nordiska museet 188,050. Foto Märta Claréus.

*Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1945
Djuptrycksplanscher och omslag från Nordisk Rotogravyr*

HERMAN WRANGELS SKOKLOSTER I ERIK DAHLBERGS SKISSER

av Erik Andrén

Då generalguvernören i Livland, fältmarskalken och riksrådet Herman Wrangel i december 1643 avled, övergick Skoklosters säteri till äldste sonen Carl Gustaf Wrangel. Traditionen förtäljer, att faderns enkla vanor och flärdfria levnadssätt icke motsvarade sonens uppfattning av ståndsmässig livsföring. Denne förde stort hus och var synbarligen så noga att följa tidens modeväxlingar, att Jan Banér talar om honom som "i klädedräkt och levnadssätt en född fransos". Detta motsatsförhållande mellan den äldre generationen och den yngre återspglas också i Skoklosters historia.

Sko nunnekloster av cisterciensorden hade under 1500-talet fått sina underlydande gårdar indragna till kronan, och 1609 erhöll fältmarskalken Christer Somme i förläning omkring 22 mantal av de forna klosterhemmanen inom Sko socken. Efter endast två år indrogs godset ånyo till kronan — till följd av Sommes förrädiska kapitulation i Kalmar — och den 7 augusti 1611 förlänades Skokloster till Herman Wrangel.

Åren 1488 och 1503 hade klostret härjats av svåra eldsvådor, och det är föga troligt att klosterbyggnadernas reparation och återuppbyggnad hunnit avslutas, innan reformationen satte stopp för all vidare utveckling. Det är knappast troligt att Christer Somme under sin korta ägotid företagit några nybyggnader på gården, och allt talar för att den sätesgård, som Herman Wrangel 1611 mottog, saknade ståndsmässig åbyggnad.

Under de följande åren ombyggdes ett från klostertiden kvarstående stenhus till huvudbyggnad — synligt längst till

höger på sveciabiliden — och här föddes sonen Carl Gustaf 1613. De övriga gårdsbyggnaderna uppfördes som låga, omålade timmerlängor med branta sadeltak och höga skorstenar, allt i en osymmetrisk gruppering kring oregelbundna gårdar.

Denna gårdsbebyggelse förtjänade ingalunda ringaktning, i trettioåriga krigets dagar. Bevarade ritningar, t. ex. över västgötagårdarna Sörbo (Mariedal) och Stola, visa snarast enklare byggnadsformer och sakna vanligen stenbyggda hus. Men den följande generationen med Per Brahe d. y., Magnus Gabriel De la Gardie och Carl Gustaf Wrangel i spetsen, den svenska stormansklassens mest självmedvetna representanter, ville med praktfulla byggnader skänka ökad glans och ära åt den nyblivna stormakten.

Det dröjde tio år efter faderns död innan Carl Gustaf kunde börja förverkliga sina planer att söder om den träbyggda gården uppföra ett ståtligt palats med fyra längor och åttkantiga hörntorn. Den 4 februari 1654 hade han från Stockholm tillkallat murmästaren Berendt Persson och med denne på platsen genomgått Jean De la Vallées ritningar till det nya slottet. I kontraktet förband sig murmästaren att för 4.500 riksdaler eller 18.000 daler kopparmynt och därjämte 100 tunnor råg och 50 tunnor malt utföra allt murningsarbete "efter lodet, snöret och vinkelen", förutsatt att byggherren höll hantlangare och framskaffade tegel och annan materiel i rättan tid.

Några månader senare började dalkarlar gräva för grunden efter ingenjören Hindrich Anundssons stakningar. Under dennes ledning arbetade man under de följande åren på den del av huset, som ligger närmast sjön, och en sommardag 1658 bjödös murargesällerna, timmermännen, snickarna, hantlangarna och dagsverkstorparna på öl, när den genombrutna tornknoppen rests på det andra tornet. Då stod sjösidan med sina båda torn under tak, liksom halva nord- och sydsidorna. Men samtidigt höll man på att gräva för grundvalen under västra delen av slottet, och det var först tio år senare som byggherren bjöd på taklagsöl. Han spenderade en hel tunna gott öl, 125 liter.

Erik Dahlberg hade under en flerårig vistelse i Frankfurt

am Main i början av 1650-talet knutit vänskapsförbindelser med den berömde målaren och kopparstickaren Mathias Merian d. y. och därigenom blivit väl insatt i dennes arbete med det kopparsticksillustrerade serieverket *Topographia*. Säkert var det impulser härifrån som senare utmynnade i planen på att utge en stor bildatlas med kopparstick över märkligare byggnader och städer inom det dåtida Sveriges gränser. Företaget stöddes av Karl XI:s förmyndarregering, som den 28 mars 1661 utfärdade ett på latin avfattat privilegium för Erik Dahlberg "att publicera och av trycket utgå låta *Topographiam* av hela Sveriges rike och dess underliggande provincier, med behörige kopparstycken av alle remarquable orter illustrerat".

Under hela sextiotalet sysslade Erik Dahlberg flitigt med teckningarna för Svecia, främst i Stockholms stad samt i landskapen Uppland och Södermanland, och i november 1667 kunde han visa upp de fyra första provbladen, utförda i Paris efter hans förlagor. Bland dessa blad fanns ett kopparstick, som framställde Wrangelska palatset på Riddarholmen, men Skokloster hade icke kunnat färdigritas därför att Nicodemus Tessin¹ ännu icke lämnat fasadritningen. "Vore önskligt, att Tessin hade emellertid fattat en viss dessein uppå Skokloster, skulle jag bära försorg, att den med all flit skulle förfärdigas."

Sannolikt har Wrangel givit Tessin en påstötning, ty en förteckning över förlagorna för Svecia från slutet av samma år upptager som nr 17 Skokloster. Allt talar för att denna förlaga är identisk med den icke helt fullbordade tuschritning, som nu finns bland teckningarna för Svecia i Kungliga biblioteket, bild 1. Till grund för denna förlaga ligger dels en av Tessin eller någon annan utförd fasadritning av slottet, dels två av Dahlberg på platsen utförda blyertsteckningar över hela gården, bild 3 och 4, och dels en liten skiss av Wrangels tremastade pinass, bild 9.

Några år senare, sannolikt 1670, utförde Dahlberg den om-

¹ Den mycket upptagne och "oefterrättlige" Jean De la Vallée visade som vanligt föga intresse för bygget, sedan han lämnat ritningarna, och Nicodemus Tessin d. ä. fick utföra alla arkitektuppdrag under byggets gång.

sorgsfullt tecknade förlaga, bild 2, som ligger till grund för Adam Perelles kopparstick från 1674. Källorna till denna förlaga äro dels den nyssnämnda fasadritningen av slottet, dels ett aldrig utfört projekt till sjögård, signerat av Jean De la Vallée den 14 maj 1669, och dels en troligen av samme arkitekt ritad trädgårdsplan.

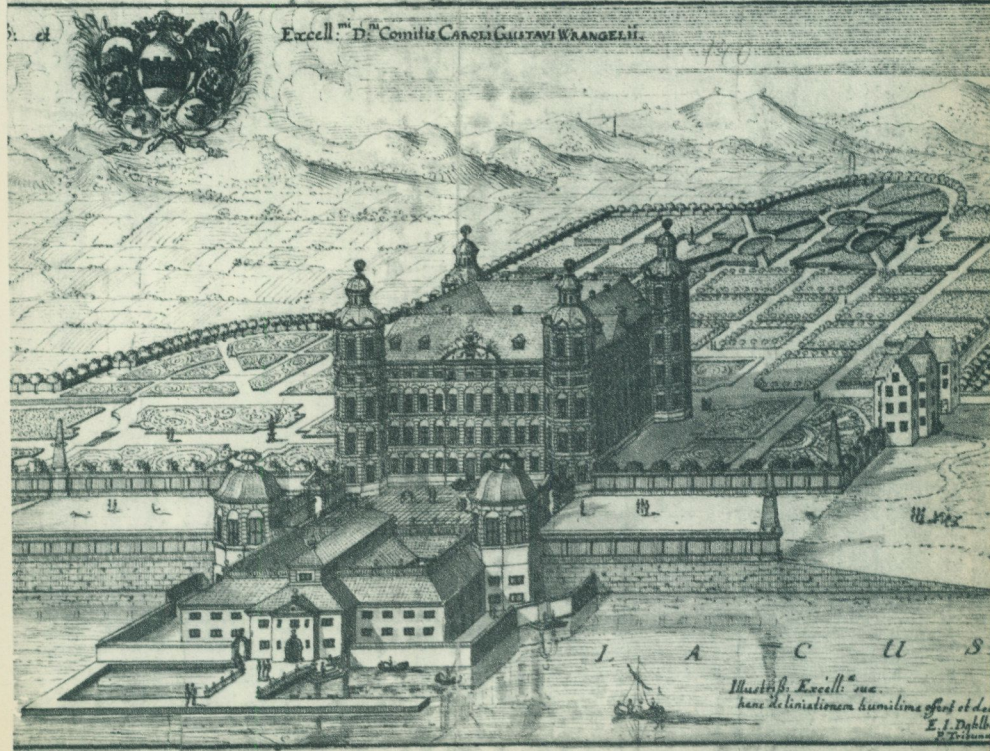
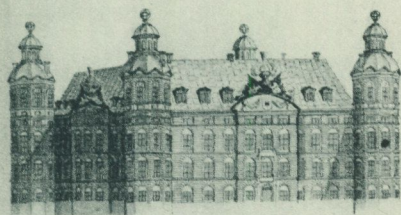
De båda blyertsritningarna av gårdsbebyggelsen, som Dahlberg utförde 1667 eller något tidigare, kommo sålunda inte till användning vid den slutliga utformningen av kopparsticket för Svecia. Man kan förmoda, att Wrangel själv uttalat sig emot en så detaljerad avbildning av faderns i hans tycke gammalmodiga och enkla gårdsbyggnader. Härpå tyder också den omständigheten, att Dahlberg på den första, ofullbordade förlagan placerat fartyget så att dess rigg döljer praktiskt taget hela gården utom huvudbyggnaden och "herrestallet" framför kyrkan. Endast dessa båda stenhus ansågos ståndsmässiga!

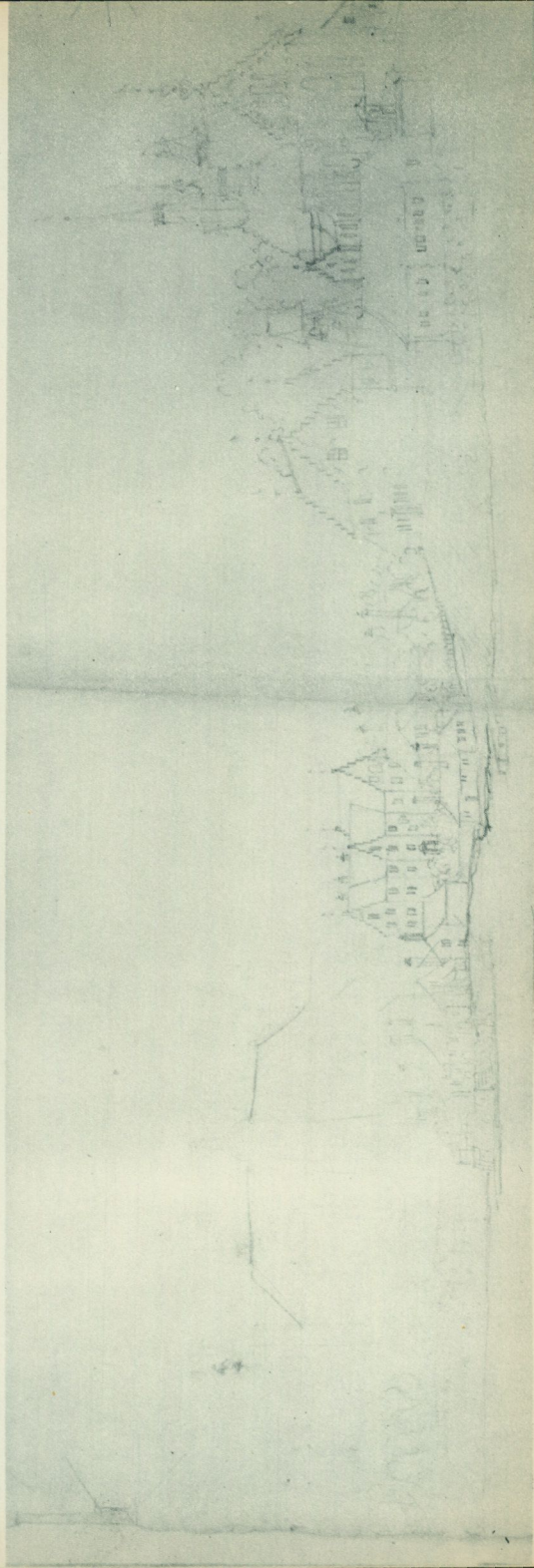
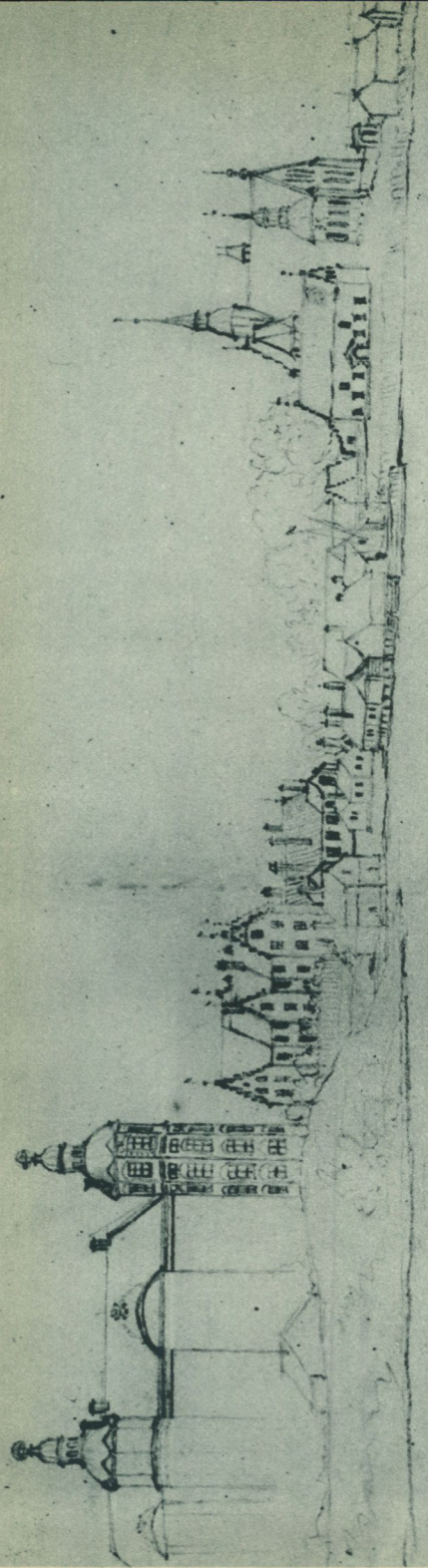
Men för oss sentida granskare erbjuda dessa små blyerts-teckningar långt större intresse än det paradmässiga kopparsticket, helst som slottet ännu finns bevarat i oförändrat skick, under det att Herman Wrangels gård är så gott som helt försvunnen.

I biblioteksvåningen på Skokloster hänger en stor karta över slottet "med dess tillydande verk och byggnader", utförd av en anonym kartritare 1674, bild 7. Vi ha sålunda tillgång till en karta från nära nog samma tid som de båda teckningarna. Kartan visar de olika husens plan och inbördes läge, teckningarna återge deras yttre skick, höjd, takformer, fönster och skorstenar etc. De komplettera varandra på ett utomordentligt sätt, och ge oss en exakt och detaljrik bild av gårdsbebyggelsen — förutsatt att teckningarna äro riktiga. Denna fråga kan besvaras genom en noggrann jämförelse mellan karta och teck-

Bild 1. Skokloster från sydost. Ofullbordad förlaga till kopparstick, utförd av Erik Dahlberg 1667. Kungliga biblioteket.

Bild 2. Skokloster från öster. Förlaga till kopparstick, utförd av Erik Dahlberg 1670 (?). Kungliga biblioteket.

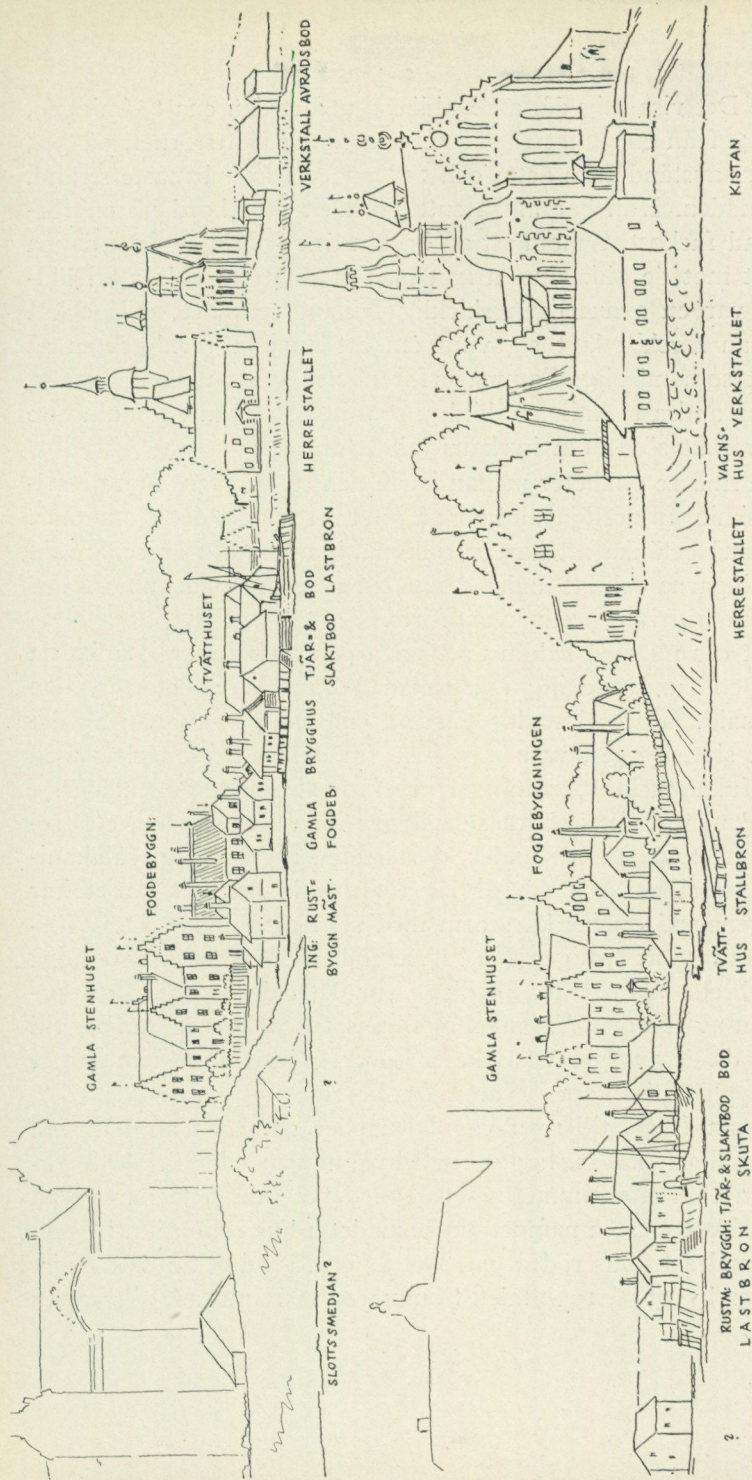

Bild 3—4. Skokloster, sett från sydöst och öster. Teckningar för Svecia av Erik Dahlberg 1667 (?). Kungl. biblioteket.
Bild 5—6. Förklaring till ovanstående teckningar.

ning. Det visar sig då, att Dahlberg utfört den ena teckningen, bild 4, från en punkt rakt öster om norra slottstornet, på 305 meters avstånd från detta och 115 meter från närmaste strand, kyrkudden. Han har alltså suttit och ritat ombord på en förankrad farkost. Genom att på kartan dra syftlinjer från denna punkt mot de olika husen kan man konstatera, dels att Dahlberg var en synnerligen skicklig frihandstecknare, dels också att han särskilt lagt sig vinn om att avbilda verkligheten så exakt som möjligt. Samma erfarenheter ger en undersökning av den andra teckningen, bild 3, som utförts från en punkt 400 meter rakt söder om kyrkans takryttare.

De smärre olikheter mellan karta och teckningar, som detaljgranskningen avslöjar, kunna på intet sätt rubba detta omdöme. Man må betänka att kartan tillkommit minst sju år senare än teckningarna och att under denna tid ett eller annat mindre hus kan ha nedrivits eller nyuppförts.

Låt oss nu med ledning av karta och teckningar i tankarna göra en rundvandring i Herman Wrangels Skokloster, den gammaldags oregelbundna gården, oansenlig i skuggan av det stolta slottsbygget, vars inre just vid denna tid smyckas med praktfulla stucktak, målningar och färgskimrande gyllenläder.

Vid mangårdens södra sida ligger huvudbyggnaden, ett trevånings stenhus, som under klostertiden utgjorde uppsalakankernas residens och därför låg utanför klausuren. Huset har en egenartad dubbel korsform med sex trappgavlar. Dess förnämsta rum är tydligen den "stora röda salen", som måste ligga i det breda västpartiet. Möjligen var det i denna sal, som porträtten av Herman Wrangel och hans 19 officerare hängde till 1664, då de av "grevens lakejer" överfördes till det nya slottet och upphängdes i andra våningens korridor.

Såsom flygel till manbyggnaden eller gamla stenhuset, som den vanligen kallas, ligger fogdebyggnaden eller "röde byggningen", en stor timmerbyggnad med två utbyggda partier på gårdssidan. Såsom namnet anger är detta hus i motsats till gårdens andra trähus rödfärgat. Det är också yngre än de övriga, troligen byggt på 1650-talet. Sommaren 1661 murades "trappan

för store rödbyggningen", och samtidigt arbetade Stefan klockare på (förstu-) "kvisten". I den stora sal, som upptar södra delen av huset, får man väl tänka sig "fritavlan", d. v. s. den av greven bekostade mathållningen för vissa förmän och arbetare. Teckningen tyder på att huset hade vedtak, vilket stämmer väl överens med en i räkenskaperna upptagen leverans av 46 knippor näver till takets reparation 1665.

Mellan dessa båda hus löper landsvägen in på gårdsplanen och delar sig där i en väg åt norr till kyrkan, ladugården och humlegårdarna och en väg åt söder till och förbi slottet.

Mangårdens norra sida är obebyggd men begränsas av det höga plank, som inhägnar klostrets gamla fruktträdgård, "kyrkoträdgården". På östra sidan ligger en oregelbunden rad av hus, tvätthuset med gaveln mot gårdsplanen, hönshuset och i vinkeln mellan dessa båda hus en inhägnad hönsgård. Sydligast i denna husräcka ligger "gamla fogdebyggningen", en föregångare till den nyssnämnda "rödbyggningen". Den har parstugans planform och innehåller sålunda förstuga, mellankammare, vardagsstuga och herrstuga, och dessutom finns på baksidan ett tillbyggt rum.

Slutligen finna vi på södra sidan i jämnhöjd med stenhuset "ingenieurens byggning", en timrad parstuga med två framkammrar vid östra gaveln. Här bodde ledaren för slottsbygget, ingenjör Hindrich Anundsson till sin död i april 1665, och därefter har hans änka Magdalena Haken fått bo kvar i huset och njuta sitt årliga underhåll. Omedelbart söder om detta hus ligger "rustmästarens byggning" med en fristående bod. Huset har enkelstugans plan med förstuga, kammare och vardagsstuga, och är timrat i två våningar. Sannolikt tjänstgör övervåningen som rustmästarens verkstad. Den wrangelska rustkammaren låg förmodligen i gamla stenhuset till dess den 1670 flyttades till tre rum i slottets översta våning.

Den östra husräcka med tvätthuset, hönshuset och gamla fogdebyggningen skiljer mangården från en liten ekonomigård, som väl bör kallas bryggarhusgården, om den någon gång namngives. Den omges på tre sidor av hus och bodar, i väster av de

Bild 8. Herrestallets portal, daterad 1637, vid husets rivning 1894 flyttad till en nybyggd ladugård.

nyssnämnda byggnaderna, i söder av ett brygghus med två stora rum, i öster av en rad halvvägs i sjön utbyggda bodar: tjärboden och slakthuset under gemensamt tak, en bod utan närmare angiven funktion och mjölboden med gavelsvale åt land.

Mellan brygghuset och tjärboden ligger landfästet för "gamla lastbron", en i vinkel utbyggd brygga, där under femtio- och sextiotalen väldiga mängder av byggnadsmaterial till slottet lossats från skutor, prämar, "lådor" och andra fartyg, däribland

bojorten Gyllenadlern, jakten Stiernan och "kronans pråm Camelen". Här lossades huggen gråsten från Svartsjölandet, tegel från Flottsunds och Fäboda tegelbruk, från Runsa, Ängsö, Ekolsund och Steninge, kalk från Åland och Livland, bjälkar från Hälsingland, bräder från Finland, spik från Arboga, glas från Pommern via Stockholm, golvsten från Öland och glaserat taktegel från Holland via Stockholm.

Strax söder om kyrkan reser sig en monumental stenbyggnad med huggen portal och trappgavlar. Det är klostrets forna refektorielänga, som av Herman Wrangel 1637 ombyggdes till stall för rid- och vagnshästar med rymlig höskulle i övervåningen. Detta s. k. "herrestall" nedrevs 1894, men portalen flyttades då till en nybyggd ladugård. På norra sidan av stallet finns på kartan ett med pricklinjer markerat vagnsskjul.

Nere vid sjöstranden ligger verkstallet, en relativt nyuppförd timmerbyggnad på hög stenfot mot sjön — det tidigare verkstallet låg på andra sidan kyrkan. Vid stallets bakre gavel skymtar en liten byggnad, som har dörr men saknar fönster. Det är "kistan", gårdens häkte. Och längst ut på udden ligger avradsboden, avsedd för förvaring av en del av frälseböndernas tribut till jordägaren.

I kyrkans södra sidoskepp finns ett långt och smalt utrymme, som kallas "styckhuset". Detta måste innebära att man här förvarar de stycken, d. v. s. kanoner, som antingen gjutits på beställning eller erövrats i krig. Man vet genom Carl Gustaf Wrangels brev att han 1655 beställt "två nätta stycken" hos styckegjutaren mästare Gierdt i Stockholm efter angiven modell.

Så långt kunna vi följa de olika byggnaderna både på kartan och teckningarna. Men kartan visar också några grupper av hus, som undgått tecknarens blickar, dolda bakom kyrkhöjden. Här ligger strax norr om kyrkan "skolebyggningen" och "krogstugan". Skolhuset omfattar förstuga, skolsal och tre små rum, som utan tvivel utgöra skolmästarens bostad. Byggnaden uppfördes 1663 av gårdens eget timmer och försågs med fem bord och bänkar, två räknetavlor och "en hylla med pinnar uppå". Här undervisas gårdsfolkets ungar av skolemästaren Maxi-

Bild 9. Riksamiralens pinass med wrangelska vapnet på akterspegeln.
Teckning av Erik Dahlberg. Kungliga biblioteket.

milian Vendt, medan de grevliga barnen ha egen magister uppe på slottet.

Den närbelägna krogen inrymmer en krogسال med förstuga och ett litet rum för krögaren, som har fårhus och svinstia utanför gaveln. På ölförsäljningen förtjänade Wrangel nästan lika mycket som skolemästaren kostade honom, nämligen 400 daler kopparmynt om året.

Nordväst om kyrkan ligga ladugårdshusen, delvis byggda i fyrkant. Två längor äro nybyggda, fähuset och ena ladan, vars portar och fönster ännu stå omålade. I norr ligger gamla ladan, och i öster inhägnas ladugårdsplanen nu av ett plank, sedan ett nytt verkstall byggts nere vid sjön och det gamla rivits. Omedelbart söder härom har gamla fähuset sin plats med gaveln mot kyrkogårdsmuren.

De 17 först uppräknade byggnaderna — från gamla stenhuset till och med avradsboden och styckhuset — falla inom

synhåll för tecknaren och böra alltså återfinnas på endera eller båda teckningarna. Nu visar det sig att av dessa 17 på kartan upptagna hus endast två saknas på teckningarna. Dessa äro hönshuset och mjölboden, och allt talar för att båda byggts under tiden mellan 1667 och 1674 — så t. ex. levererades 1674 22 glastrutor till "hönsstugan" och följande år omtalas "nya spannmåls boden". Å andra sidan finns det på teckningarna några hus i slottets omedelbara närhet, som icke kunna identifieras på kartan. Man vet att det under slottets byggnadstid funnits några verkstads- och förrådshus, såsom kopparslagarens verkstad, kalkhuset, snickarens stuga etc., och det är helt naturligt att dessa nedrivits, då slottsbygget nalkades sin fullbordan och de icke längre behövdes.

Det märkliga är att Erik Dahlbergs hastigt gjorda frihands-teckningar äro så utmärkt väl utförda i husgruppering, proportioner och detaljer, att de tåla en ingående jämförelse med en i stor skala ritad gårdskarta. Detta tyder på att vi i Erik Dahlbergs skissmaterial i Kungliga biblioteket ha ett till större delen outnyttjat forskningsmaterial, som inte endast kompletterar de utförda planscherne i Svecia utan delvis innehåller ett ytterst viktigt material, som av någon anledning aldrig kommit till användning i kopparsticken.

Om dessa teckningar kunde publiceras i en lämplig reproduktionsteknik och därigenom göras lätt tillgängliga för forskning och studier, skulle det i och för sig så värdefulla Svecia-verket få en svår medtävlare.

ANVÄNDA KÄLLOR.

Kungliga biblioteket. Plansch- och kartsamlingen: Erik Dahlbergs skisser till Svecia.

Riksarkivet. Rydboholmssamlingen: C. G. Wrangels brevväxling (Nils Olofssons och Henrik Anundssons brev 1653—1665); Brahesläktens godshandlingar, Skokloster, gods- och skafferiräkenskaper 1653—1677. Skoklostersamlingen: C. G. Wrangels brevväxling (Henrik Anundssons och Peter Trotzigs brev 1653—1667).

Skoklosters arkiv. Byggnadsräkenskaper 1654—1677.

Svecia antiqua et hodierna, under redaktion av Erik Vennberg, Stockholm 1920—24. Sten Karling: Trädgårdskonstens historia i Sverige, Stockholm 1931.